

Богдан Хіхляч

Відродження православ'я на Поділлі наприкінці XVIIIст. у контексті політики царської Росії

Висвітлюються етапи поширенні православ'я на Поділлі в кінці XVIII ст., розкривається роль місцевих органів влади у допомозі приєднання віруючих-уніатів до Російської православної церкви.

Ключові слова: православ'я, священник, унія, церква

Політичні події початку 90-х років XVIII ст., а саме другий (1793 р.) та третій (1795 р.) поділи Польщі призвели до того, що Брацлавське і Подільське воєводства увійшли до складу Російської імперії. Це вплинуло на релігійне життя краю. Експансія Російської православної церкви (далі РПЦ) за підтримки царського уряду та військ призвела до ліквідації уніатських церков, василіанських монастирів та їхніх шкіл на Поділлі. Все рухоме та нерухоме майно, яке їм належало, перейшло у власність РПЦ. Почався процес приєднання уніатського населення до православ'я. Православну церкву зазначених губерній очолив преосвященний Віктор Садковський.

Історіографія винесеної у назву статті проблеми включає в себе дослідження дореволюційних (Троїцький П., Пясецький В.) та сучасних науковців (Петренко О., Блажевич Ю.), підкріплені фактами з архівних документів. Проте проблематика даного питання недостатньо розкрита й потребує подальшого аналізу з широким використанням джерельної бази.

Мета статті. Показати процес насадження російської моделі православ'я на подільських теренах, ліквідацію унії, інкорпорацію її віруючих та храмів до складу Російської православної церкви.

З приєднанням подільського краю до Російської імперії, православний архієпископ В. Садковський викликав з інших єпархій, переважно з київської, відомих йому священників та відправив їх по містах та селах ввіреної єпархії. При цьому майже всі вони отримали сан протоієрея. Ці люди мали особливу інструкцію преосвященного Віктора, за якою могли: 1) запрошувати чи викликати собі у помічники для оголошення грамоти та для навернення парафіян і церков у благочестя священників, відомих своєю благонадійністю; 2) терміново видаляти з парафій уніатських священників, які не хотіли приймати православ'я; 3) призначати на їх місця православних священників, а про свої дії ставити до відома преосвященного¹. Такі права призвели до зловживань з боку нових управляючих. Використовуючи інструкцію та свої повноваження у власних цілях, вони позбавляли православних

священиків, в минулому уніатських, прибуткових парафій, ставлячи на їх місце своїх вікаріїв. Це призводило до збагачення протоієреїв та незадоволення ново-приєднаного духовенства Поділля. В результаті численних скарг священиків на подібні дії управляючих, преосвященний Віктор Садковський ліквідував протоієрейську владу над духівництвом, замінивши її на духовне правління².

Для допомоги у місійній праці архієпископа Віктора Садковського уряд призначив йому 20 000 рублів річно, а військові команди отримали наказ допомагати місії та доставляти стільки війська, скільки буде потрібно для «місійної діяльності»³.

Загалом, квітень 1794 р. став багатим на різні укази, які стосувалися «прагнень уніатів повернутися до православ'я». Так, в указі російської імператриці від 22 квітня зверталась увага на те, «щоб ніхто з дідичів, тимчасових власників, світських і духовних чиновників римського й уніатського закону не насмілився робити найменших перешкод, утисків та образ тим, хто переходить у благочестя». Подібні випадки кваліфікувалися як «карний злочин», «суду підлеглий, що спричиняє секвестр маєтку до закінчення справи»⁴. Водночас, оберігаючи інтереси дідичів, ще в травні 1792 р. Катерина II нагадувала Мінському, Волинському, Брацлавському та Подільському генерал-губернатору Тимофію Івановичу Тутолміну, щоб «приєднання бажаючих до церкви нашої не стало приводом ухилитися від покори дідичам чи іншого свавілля»⁵. Іншими словами, приєднання до православ'я не давало жодних сподівань на зміну соціального статусу.

Слідом за імператрицею, у квітні 1794 р. архієпископ В. Садковський видав відозву до всього українського уніатського духовенства й населення, де заявляв, що унію введено насильно проти волі народу й тепер кожний може вернутися до «батьківської віри». Послання це наказано було читати уніатським душпастирям в церквах перед зібраним народом, після цього документ читали ще в церквах царські урядники. Більше того, архієпископ Віктор звернувся до Т. Тутолміна з проханням підтримати перехід уніатів на православ'я та не допустити безладу в цій справі⁶. Для цього, якщо потребує ситуація, було дозволено використувати поліцейську силу⁷.

Процес ліквідації унії на Поділлі розпочався 1794 р. Хоча ще в серпні 1793 р. одними з перших, хто перейшов у православну віру, стали мешканці с. Голубече Ольгопільського повіту⁸. В травні 1794 р. архієпископ Віктор знову звернувся з грамотою до всіх уніатів краю із закликом про повернення до православної віри. Царська влада повинна була надавати всебічну допомогу тим, хто переходив з унії в православ'я, а також захищати їх від помсти з боку дідичів-католиків. Архієпископом була розроблена інструкція про порядок воз'єднання уніатів з Православною церквою. Церковні будівлі приймалися від уніатів в тому вигляді, в якому вони були, але вимагалось, щоб внутрішній порядок у церквах був змінений у відповідності з православними звичаями. Бажаючі приєднатися до

православ'я повинні були подавати письмові прохання. В тому випадку, якщо уніатські парахи одночасно не возз'єднувалися з усією парафією, їх заміняли православними священиками. Останніх запрошували з інших єпархій Російської імперії. На переїзди цих священиків російська імператриця Катерина II виділила 2 тис. карбованців. Запрошені священики в переважній більшості були росіянами, не знали специфіку Поділля, погано орієнтувалися в складній національно-релігійній ситуації, яка була в цьому регіоні. Проте ці православні священики швидко зрозуміли русифікаторську політику царизму на Правобережній Україні і стали її активними провідниками⁹. Російські єпископи насамперед намагалися ліквідувати відмінності між російським та українським православ'ям, уніфікувати православну віру на території всієї Російської імперії.

В процесі «возз'єднання» уніатів з православ'ям, необхідно відзначити допомогу адміністрації краю, зокрема вищезгаданих генерал-губернатора Т. І. Тутолміна та Брацлавського губернатора Ф. Ф. Берхмана, які 6 та 10 квітня 1795 р. по черзі розіслали циркуляри, щодо заборони будувати каплиці та храми без дозволу губернського начальства та відправляти в них служби уніатським священикам без місця¹⁰. 23 травня 1796 р. Брацлавське намісницьке правління прийняло постанову про приведення до присяги уніатське духівництво (в присутності в містах городничих, а в повітах представників земських судів) на вічне її імператорської величності підданство¹¹. Т. І. Тутолмін також розпорядився освятити колишні уніатські монастирські храми на православні¹².

Процес активного «возз'єднання» віруючих-уніатів з православ'ям припав на 1794 – 1795 роки. Так, в цей час, в Гайсинському та Рашківському повітах перейшло з унії на православ'я 153 церкви та 120 священиків¹³. Зважаючи на те, що на східній частині Поділля унія утвердилася лише в 70 – 80-х рр. XVIII ст., то міцного коріння тут вона не мала, тому більшість священиків, маючи підтримку парафіян, добровільно перейшла на православ'я¹⁴.

В Ямпільському повіті з 65 церков в 1794 р. та на початку 1795 р. були навернені на православ'я 63 церкви з парафіянами та більшою частиною священиків. Ще дві церкви того ж повіту в с. Феліціанівка – каплиця в ім'я святих мучеників Гурія, Самсона та Авива та в с. Борівка в ім'я Іоанна Богослова були приєднані 7 листопада 1795 р. і в січні 1796 р. відповідно, завдяки проханням мешканців села¹⁵.

В 1794 р. до Уманського духовного правління надійшло прохання про приєднання до православ'я від мешканців та уніатських священиків 43 парафій, яке задовольнив протоієрей Іоан Радзимовський. До Чечельницького духовного правління з таким проханням звернулися 17 парафій та 32 уніатських священики Бершадського повіту, які невдовзі стали православними¹⁶.

Зазначимо, що у справі навернення активну участь брали колишні уніатські священики, які стали православними. Так, в кінці 1793 р. й упродовж 1794 р.

о. Іоанн Овсяницький (до 1793 р. був уніатом) приєднав до РПЦ багато віруючих, священників та храмів у м. Умані та її околицях. 21 лютого 1795 р. за таку плідну працю його підвищили до протоієрея¹⁷.

За даними польського дослідника М. Радвана на 28 лютого 1795 р. на православ'я були переведені в Брацлавській губернії 861 уніатська церква, 543 уніатські священники та 592416 вірних¹⁸.

Менш успішно справа йшла в колишньому Подільському воеводстві. Тут, наприклад, в п'яти округах приєдналося лише 33 церкви та 20 священників, до того ж в трьох округах одні тільки церкви без священників. Така повільність з воз'єднанням уніатів західної частини Поділля пояснюється з однієї сторони тим, що унія тут встигла пустити більш глибокі корні, ніж на Брацлавщині, не була розхитана православним рухом в 70-х роках, а з іншої сторони, можливо, й тією обставиною, що і дідичі, і уніатська влада намагалися все-ж-таки всім своїм доступним впливом стримувати прагнення народу до православ'я¹⁹.

12 квітня 1795 р. вийшов іменний наказ імператриці Катерини II про створення на Поділлі самостійної єпархії Брацлавської та Подільської з призначенням для неї окремого архієрея. Першим православним Брацлавським та Подільським архієреєм став преосвященний Іоанікій²⁰. Тоді до складу Брацлавської єпархії входили повіті: Брацлавський, Тульчинський, П'ятигорський, Липовецький, Вінницький, Хмільницький, Махнівський, Сквирський, Літинський, Могилівський, Ямпільський, Бершадський, Гайсинський, Кам'янецький, Ушицький, Вербівецький, Проскурівський, Зіньківецький, Грудецький, Старокопчанський, Базалійський, Кременецький, Летичівський²¹. У 1797 р. – повіті Махнівський, П'ятигорський, Сквирський відійшли до Київської губернії, Базалійський до Волинської. Натомість до Брацлавської губернії приєдналися Балтський, Ольгопільський (Чечельницький) повіті²². 1799 р. міста Дубно, Кременець, Старокопчанів були приєднані до Волинської губернії Житомирської єпархії²³. Брацлавська єпархія стала називатися Подільською.

Третій поділ Польщі (1795 р.) поставив питання про чергову адміністративну та церковну реорганізацію нових територій. Були засновані Мінська та Подільська єпархії. При цьому преосвященний Віктор Садковський був залишений в Мінській єпархії з титулом архієпископа Мінського та Волинського, а Подільським і Брацлавським єпископом був призначений архімандрит Ставропігійного Донського монастиря Іоанікій. Він управляв Подільсько-Брацлавською єпархією до 1819 р. Своєю діяльністю єпископ Іоанікій розпочав з реформування церковного життя у ввіреній йому єпархії. Ще перебуваючи в Москві, він вирішив заснувати на Поділлі духовну консисторію – адміністративно-судовий орган за великоросійським зразком²⁴.

Преосвященний Іоанікій відіграв особисто велику роль у справі навернення уніатських священників на православ'я. Для архієрейського будинку і

консисторії в Кам'янці-Подільському було відведено приміщення колишнього францисканського монастиря. Проте цивільна влада не встигла його підготувати, тому Іоанікій вирушив до Шаргороду, прибувши туди 5 жовтня 1795 р. Тут, у колишньому василіанському монастирі, була влаштована тимчасова резиденція першого подільського православного ієрарха.

Після прибуття до Шаргороду Іоанікій провів відбір кандидатів на консисторські посади. 7 грудня 1795 р. консисторія розпочала свою діяльність і вже на четвертий день отримала від єпископа завдання відкрити духовні правління. Упродовж 1796 р. такі були створені в усіх 13-ти повітових центрах Подільської губернії: Брацлаві, Бершаді, Вінниці, Вербівці, Гайсині, Городку, Кам'янці, Літині, Летичеві, Проскурові, Ушиці, Хмільнику та Ямполі. Кошти на утримання церковних управлінських структур надходили з місцевих зборів, які склалися з різних видів мита з прохачів, штрафних грошей, внесків з парафій. Майже водночас зі створенням духовних правлінь Іоанікій для зручності в керівництві єпархією поділив її на благочинні округи і запровадив спеціальну духовну посаду благочинного або десятиначальника, який ставав керівником низового духівництва²⁵.

Першою та найголовнішою турботою архієпископа було возз'єднання уніатських церков в м. Кам'янці-Подільському – центрі католицизму та унії, де перебували католицька та уніатська влада. В самому місті в 1795 р. було чотири уніатські церкви: Свято-Троїцька монастирська (василіанська), Свято-Іоанно-Предтечинська, Свято-Миколаївська та Петропавлівська. Їх на повернення на православ'я було доручено благочинному священику Ушицького повіту Никифору Ісаєвичу, який вдало завершив це приєднання в двадцятих числах листопада 1795 р. Побойовання відносно відкритого опору з боку василіан або католиків, виявилися на цей раз марними. Василіани змушені були залишити Троїцький монастир та розійтися по різних місцях: одні в Почаїв, інші – у Галичину²⁶.

Квапливий перехід простого народу з унії до православ'я дослідники нової історії унії приписують невідповідності вірувань уніатського сповідання з вдачею, звичаями та взагалі життям тогочасних українців, невігластву в справі віри і, значить, індіферентизму, страху зазнати тортур та переслідувань з боку уряду на випадок їх впертої відмови від зречення. В справах архіву Подільської духовної консисторії 1795 – 1796 рр. є свідчення, що питання про швидку зміну народом унії на православ'я, базувалось на тому, що віра насильно, так би мовити нав'язана батькам, не могла бути надбанням їх дітей, які дотримувалися її тільки з остраху наразитися на гнів панів-дідачів. Ця причина вказувалася у всіх без винятку проханнях, які подавали парафіяни²⁷.

Зазначимо, що процес ліквідації унії на Поділлі був суперечливим за своїми наслідками. З одного боку, в результаті приєднання до Православної церкви населення Поділля звільнялося від релігійних утисків і переслідувань уніатів, що мало, безпере-

чно, прогресивне значення, з іншого боку, приєднання до РПЦ ознаменувало початок русифікації подільського населення, його культурного та релігійного життя.

6 вересня 1795 р. був виданий рескрипт Катерини II, за яким монастирі та церкви, що залишалися в унії в Мінській, Волинській, Подільській та Брацлавській губерніях, приписати до Білоруської уніатської єпархії, яку доручити місцевому уніатському архієпископу І. Лісовському²⁸.

Як підсумок, за неповні два роки 1793 – 1795 р. російською владою на Волині, Київщині, Поділлі було переведено на православ'я понад 1,5 млн. уніатів²⁹.

Процес ліквідації унії та відродження православ'я на теренах Поділля не зазнав значного опору через ряд причин, які необхідно розглядати всебічно: 1) небажання російської влади мати серйозного конкурента в особі Уніатської церкви на власній території, якою керують з-за кордону – Ватикану; 2) слабкість уніатської традиції в подільському регіоні та слабе коріння, що завадило Уніатській церкві стати традиційною; 3) неспроможність польської влади розв'язати проблеми католиків грецького обряду; 4) активна діяльність російських урядових структур у процесі приєднання уніатів до православ'я в середині 90-х рр. XVIII ст. Грунтуючись на таких висновках, можемо зазначити, що підтримка РПЦ місцевою владою, інертність парафіян при захисті унії, потреба якнайшвидше розв'язати релігійні проблеми російською владою, призвели до успіхів російської форми православ'я на просторах Поділля.

1. Троицкий П. Православное духовенство в Подолии до открытия епархии. Учреждение духовных правлений Брацлавской епархии 1795 – 1796 года / П. Троицкий // ПЕВ. – 1873. – № 7. – С. 244.
2. Там же. – С. 245.
3. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – С. 109.
4. Пясецкий В. Краткий очерк истории воссоединения подольских униатов В. Пясецкий // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 8. / под ред. Яворовского Н., Сецинского Е. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1897. – С. 263.
5. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 168.
6. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православных исповеданий Российской империи. Царствование государыни Императрицы Екатерины II. – Т. 3: 1785-1796 гг. – Петроград: Синодальная типография, 1915. – С. 425.
7. Там же. – С. 430.
8. Историко-статистическое описание села Голубече Ольгопольского уезда // ПЕВ. – 1872. – № 9. – С. 344.
9. Опря А. В. Ліквідація Уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII у першій половині XIX ст. / А. В. Опря // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету: Істор. науки. – Кам'янець-Подільський: К-П. держ. пед. ун-т, 1999. – Т. 3 (5). – С. 90.

10. Петренко О. Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво / О. Петренко // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 56 – 57.
11. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д-678. – Оп. 1 – Спр. 57. – Арк. 1.
12. Державний архів Житомирської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 2.
13. Подольские архипастыри (1795–1895 гг.). – Каменец-Подольск: Тип. Подол.губ. правл., 1897. – С.265; Пясецкий В. Указ. соч. – С. 265.
14. Петренко О. Вказ. праця. – С. 56.
15. Троицкий П. Меры, принятые преосвященным Иоанникием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии / П. Троицкий // ПЕВ. – 1873. – № 17. – С. 592 – 594.
16. Пясецкий В. Краткий очерк... – С. 266.
17. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 160. – № 1136. – Арк. 23 зв.
18. Radwan M. CaratwobeckościolagrękokatolickiegowzaborzeRosijskim 1796 – 1839. Wyd. 2. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2004. – S. 29.
19. Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Вып. 12 / [под ред. Яворницкого Н.] – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троиц. братства, 1916. – С. 109.
20. Одна из последних страниц истории унии в Подолии / Указ Брацлавской духовной консистории от 25 августа 1796 года // ПЕВ. – 1886. – № 28. – С. 563.
21. Дложевский С. Пределы Подольской епархии с 1793 года / С. Дложевский // ПЕВ. – 1890. – № 31. – С. 697.
22. Там же.
23. Там же. – С. 698.
24. Блажевич Ю. І. Відродження православ'я на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / Ю. І. Блажевич // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відповід. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 1. – С. 281.
25. Там само. – С. 281 – 282.
26. Троицкий П. Меры, принятые преосвященным Иоанникием... // ПЕВ. – 1873. – № 16. – С. 556.
27. Там же. // ПЕВ. – 1873. – № 14. – С. 509.
28. Акты Виленской археографической комиссии: Том XVI. Документы, относящиеся к истории Церковной Унии в России. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина □ 1889. – С. 12.
29. Центральний державний історичний архів України, м Львів. – Ф. 364. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 112.

Summary

Khikhlach Bohdan

The Renaissance of Orthodoxy in Podillia in the end of XVIII century as one of the factor of tsarist Russia's policy

The stages of spreading of Orthodoxy in Podolia in the end of XVIII century are highlighted, the role of local authorities concerning the joining of the faithful Uniate to the Russian Orthodox Church.

Keywords: orthodox, priest, union, church